

Hooibergen en vloedschuren in het Gelders rivierengebied

SUZAN JURGENS

Hooibergen, al eeuwenlang een vertrouwd verschijnsel in het Nederlandse landschap, worden de laatste decennia sterk in hun bestaan bedreigd. Niet alleen verdwijnen veel hooibergen, maar van de nog bestaande wordt het uiterlijk vaak sterk gewijzigd. Ook de nauwelijks bekende vloedschuur leidt een kommelvol bestaan. Reden voor de in 1989 opgerichte 'Stichting tot behoud van hooibergen en vloedschuren in het Gelders rivierengebied' om het initiatief te nemen tot een inventarisatie van deze, vrijwel onopgemerkt verdwijnende, objecten in het meest westelijke deel van Gelderland.

Hoewel in dit artikel voor de herkenbaarheid over hooibergen gesproken wordt, gaat het in het onderzochte gebied in feite voornamelijk om schuurbergen. Dit zijn hooibergen met een gesloten, dikwijls zijdelings uitgebouwde onderbouw. Deze onderbouw wordt gebruikt als veestalling, bergplaats en/of wagenstalling. De oogst wordt opgetast in de bovenbouw, op een verhoogde tasvloer. Hoewel dit type incidenteel elders voorkomt, is het zeer kenmerkend voor de regio (zie figuur 1). De benaming 'hooiberg' klopt temeer niet omdat er ook graan of stro in opgeslagen werd.

Vloedschuren hebben een verhoogde stalvloer, zodat het vee er veilig kan staan in tijden van watersnood. De schuren staan op of in een eigen terp of op een hoger deel van de boerderijterp.

Het onderzoek, uitgevoerd van eind 1989 tot begin 1990, betrof het gebied met als begrenzingen de Lek in het noorden, het Amsterdam-Rijnkanaal in het oosten, de Waal in het zuiden en de oude grens met Zuid-Holland in het westen (figuur 2). Het Amsterdam-Rijnkanaal vormt een zeer kunstmatige grens waardoor zelfs gemeentes in tweeën gedeeld worden. Ook het kerngebied van de schuurberg laat zich niet precies in het aldus begrensde gebied persen: het strekt zich met name naar het oosten nog uit. Uit praktische overwegingen is het kanaal toch aangehouden als oostgrens. Het onderzoek, waarbij 207 hooibergen en 26 vloedschuren geïnventariseerd zijn, was zowel historisch-geografisch als historisch-bouwkundig van opzet.

Doel van de inventarisatie was een overzicht te krijgen van de nog aanwezige hooibergen en

vloedschuren, hun kenmerken en staat van onderhoud, met het oog op hun eventuele toekomstige bescherming en restauratie.

GESCHIEDENIS EN VERSPREIDING

Hooibergen, met het uiterlijk zoals wij dat nu kennen, komen al sinds eeuwen voor in onze streken. De oudste bekende afbeeldingen gaan terug naar de 15e eeuw. Daarvoor zijn er enkele vermeldingen in oorkonden, maar het is niet altijd duidelijk of het om bergen met verstelbare kap gaat. Deze kap wordt op en neer bewogen langs palen, de zogenaamde roeden. Bij archeologische opgravingen worden zeer vaak afdraken van paalgaten van vrij kleine, meerhoekige structuren gevonden. Men gaat ervan uit dat het hier spiekers betreft, vermoedelijk opslagplaatsen voor graan, waarvan niet bekend is of ze een beweegbaar dak gehad hebben. Frappant is dat ook de vijfhoekige structuur gevonden wordt, die voor de huidige vijfhoekige hooibergen zeer kenmerkend is. Doordat niet bekend is waar en wanneer de hooiberg met verstelbare kap (kapberg) ontstaan is, is ook niet zeker of de kapberg uit de spieker ontstaan is. Hol, afkomstig uit de Betuwe, zegt dat de hooiberg met beweegbare kap het eerst in de Betuwe en de streek ten zuiden van de stad Utrecht is gebruikt. Zij leidt dit af uit het feit dat men hier allerlei variaties heeft toegepast, waaruit blijkt dat de hooiberg een bouwsel

* Dit artikel is gebaseerd op een onderzoek dat is verricht in het kader van een afstudeeronderzoek Historische Geografie. Het onderzoek stond onder leiding van drs J.D.H. Harten.

1. Vierroedige schuurberg in Tuil

was dat men technisch volkomen beheerste (Hol, 1946). Van der Molen betwijfelt of het ontstaan van de hooiberg op Nederlandse bodem plaatsgevonden heeft (Van der Molen, 1948).

De hooiberg met beweegbare kap zou een verspreiding over West- en Midden-Europa gehad hebben (Van der Molen, 1948; Trefois, 1978). Om deze reden vat Van der Molen Nederland op als restgebied. Hoewel het de vraag is of het bovenstaande juist is, is het wel zeker dat er veranderingen in het verspreidingsgebied zijn geweest. Momenteel zijn hooibergen in Nederland te vinden in een gordel die schuin over midden-Nederland loopt, van Zuid-Holland en Noord-Holland beneden het IJ, over Utrecht en het rivierengebied tot in de Achterhoek en Twente, met een noordelijke begrenzing bij het Zwarte Water. In vroeger tijd kwamen hooibergen ook buiten dit gebied voor, maar door veranderingen

in de bedrijfsvoering en de ermee samenhangende wijzigingen in de constructie van de agrarische bebouwing zijn zij daar successievelijk verdwenen. Ook in vrij recente tijd hebben er nog veranderingen plaats gevonden in (de omvang van) het verspreidingsgebied. Zo is het 'paraplutje', een hooiberg met maar één roede, vermoedelijk pas in de vorige eeuw in zwang gekomen (Hekker en Van der Poel, 1989). Dit type is vooral te vinden op de Veluwe en in de Achterhoek en kwam ook in Noord-Brabant voor.

De datering van hooibergen is zeer lastig doordat bouw materiaal vaak hergebruikt werd. Roeden leiden bijvoorbeeld nogal eens een tweede leven als tasligger. Hooibergen werden bovendien beschouwd als 'roerende goederen'; ze werden dikwijls verplaatst, wat hun datering bemoeilijkt. Bij navraag bleken ze meestal ouder te zijn dan de vaak bejaarde eigenaar.

Vloedschuren zijn, in diverse types, in het hele gebied van de grote rivieren gebouwd, inclusief

de IJssel, en zelfs tot in Duitsland. Over het ontstaan is weinig bekend. Overstromingen kunnen aanleiding gegeven hebben tot de bouw van vloedschuren. Verondersteld wordt dat er na de grote overstroming van 1809 meerdere vloedschuren gebouwd zijn in het onderzoeksgebied. Doordat overstromingen vaak een lokaal karakter hadden, kunnen plaatselijk verschillen optreden in de datering van vloedschuren. Vloedschuren staan meestal bij of op grote, oude boerderijen of erven. Op het landgoed Mariënwaard (Tricht) zijn er verschillende gebouwd.

Een bijkomend probleem is ook voor vloedschuren de lastige datering. Dikwijls zijn er diverse bouwfasen aan te wijzen. Houten wanden zijn nogal eens vervangen door gemetselde. De gebouwen kunnen in later tijd een kelder gekregen hebben of vergroot zijn. Na brand kunnen oude fundamenten en kelders hergebruikt zijn. Ook hier werd vaak tweedehands materiaal toegepast. Bij navraag zeiden sommige eigenaren: *De vloedschuur? O, die is zeker driehonderd jaar oud volgens mij.*

2. Ligging van het onderzochte gebied

In de aangrenzende Alblasserwaard en Vijfheerenlanden dateren de oudste bekende vloedschuren uit het begin van de 18e eeuw, maar ze kunnen al eerder toegepast zijn. Met name in de Alblasserwaard zijn vloedschuren, in verband met de geringe draagkracht van de bodem ter plaatse, dikwijls vervangen door lichtere oplossingen, zoals waterzolders (Verhagen, 1987).

RUIMTELIJKE ASPECTEN

De hooibergen en vloedschuren zijn niet gelijkmatig verspreid over het onderzoeksgebied. Deels hangt dit samen met het feit, dat de bijbehorende bebouwing geconcentreerd is op de van oudsher voor bewoning meer geschikte oeverwallen en stroomruggen. Het aantal afzettingen neemt af van oost naar west, evenals hun omvang. Hierdoor staan er in het oostelijk deel (absoluut) meer hooibergen dan in het westelijk deel en staan ze er bovendien meer verspreid. In het meest westelijke deel staan nu overigens in het geheel geen (oude) hooibergen.

Het aantal roeden per hooiberg varieert in het onderzochte gebied van twee tot zes, waarbij de drieroedige zonder uitzondering verbouwd of modern zijn. Vier- en vijfroedige hooibergen komen (nu) verreweg het meest voor, waarbij er anderhalf maal zoveel vierroedige als vijfroedige zijn. In het westelijk deel nemen de grotere typen hooibergen (vijf- en zesroedige) een groter aandeel voor hun rekening dan in het oostelijk deel. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat in het westelijk deel de grote graslandbedrijven overheersen, terwijl in het oostelijk deel het kleinere gemengde bedrijf veel voorkomt, zodat men hier voldoende had aan vierroedige hooibergen. Er blijkt evenwel ook een samenhang te bestaan met de grootte van het bedrijf, zoals die af te lezen valt aan de grootte van de boerderij en het erf. In grote lijnen zijn er twee groepen te onderscheiden. Enerzijds is er het keuterijtje of daglonershuisje, gelegen op een klein erf zonder veel reliëf, waarbij de kleine hooiberg direct achter het hoofdgebouw staat en meestal gebruikt werd voor de opslag van hooi en graan. De onderbouw

is vaak uitgebouwd. Anderzijds is er het grote bedrijf, met een forse T-boerderij als hoofdgebouw op het ruime erf, dat plaats biedt aan een of meer grote hooibergen, vaak zonder uitbouw, die op enige afstand van het hoofdgebouw staan en per berg gebruikt werden voor de opslag van één produkt tegelijk. Dergelijke grote boerderijen liggen vaak op een verhoging (terp). Dikwijls is er sprake van een bijschuur, al dan niet in de vorm van een vloedschuur.

De eerste categorie vindt zijn ontstaan aan het eind van de 19e eeuw, toen de bermen van de voormalige veedriften bebouwd werden met daglonershuisjes (Harten, 1988). Deze huisjes stonden op kleine kavels, waar net ruimte was voor een kleine hooiberg met verhoogde tasvloer en uitbouwen, waar dan alles in opgeborgen en gestald moest worden. Ook de versnippering van de grond door opsplitsing bij vererving en het verhuren van kleine percelen door grote grondeigenaren heeft geleid tot het ontstaan van vele marginale bedrijfjes (Van Olst, 1987). Een voorbeeld van deze ontwikkeling van daglonershuisjes aan een veedrift is te vinden in het dorp Deil. Dit dorp bestaat uit een gestrekt deel, waar nu geen hooibergen (meer) aanwezig zijn en een rond deel, waar er ten tijde van het onderzoek nog meerdere stonden. Dit ronde deel staat ter plaatse bekend als het armere deel van het dorp. De meeste hooibergen hier zijn van het kleine type. Deze hooibergjes staan aan uitvalswegen naar het buitengebied. Drie ervan staan (stonden; twee van de drie zijn inmiddels gesloopt) aan de Bulkstraat, een voormalige veedrift. Een grote hooiberg, in het centrum van het ronde deel van het dorp, is vijfdeurig en staat op een groot erf waarop ook een oude vloedschuur staat en voorheen nog een hooiberg.

Al in het begin van de 18e eeuw zijn de grote erven te herkennen door de aanwezigheid van meerdere hooibergen en een bijschuur (Van Olst, 1987). Van diverse grote erven waar nu een of twee hooibergen staan, is bekend dat het er vroeger drie of vier waren. De huidige vloedschuren staan ook overwegend bij grote boerde-

rijen en op grote erven. Het landgoed Mariënwaard daarentegen kent geen vierdeurige hooibergen, maar alleen vijf- en zesdeurige, en vijf vloedschuren. Het opwerpen van een terp, voor de boerderij alleen of tevens voor een vloedschuur, is een kostbare zaak en zal dus eerder gedaan zijn door rijkere bewoners (Van der Vaart, 1980). Op het landgoed Mariënwaard zijn de terpen zeer hoog. Overigens zijn de terpen in het westelijk deel van het gebied hoger dan in het oostelijk deel, wat deels verklaard kan worden uit relatief hogere rivierstanden in het stroomafwaarts gelegen gebied. Ook kan opstuwung van overstromingswater tegen de Diefdijk plaatselijk een rol gespeeld hebben (Bosschaart en Driessen, 1989). De afwezigheid van terpen bij de keuterijtjes wordt mogelijk ook verklaard doordat ze gebouwd zijn in een tijd van afnemend overstromingsgevaar, na de rivierregulaties uit de 19e eeuw.

De nog bestaande hooibergen en vloedschuren vormen overigens slechts een klein deel van de 'populatie' van voorheen. Het is de vraag in hoeverre het nog resterende deel een afspiegeling vormt, in uiterlijk en spreiding, van wat vroeger aanwezig was.

DE VERHOOGDE TASVLOER

Hol (1946) noemt bescherming tegen muizen-vraat als (deel)verklaring voor de verhoogde tasvloer. Bij de hooiberg, behorende bij boerderij 'Rijsen Ooijen' in Meteren, is bladzink langs het opgaande houtwerk en de por (een gemetselde zuil) aangebracht om muizen te verhinderen omhoog te kruipen (Van Olst, 1987). Deze hooiberg heeft een open onderbouw. Bij een gesloten onderbouw, al dan niet uitgebouwd, is het niet mogelijk ongedierte tegen te houden.

Het lijkt aantrekkelijk het ontstaan van de hoge onderbouw vanuit constructief oogpunt te verklaren. Wanneer roeden op porren geplaatst worden is het in verband met de stabiliteit noodzakelijk een (geschoorde) dwarsverbinding aan te brengen. Deze kan op zijn beurt aanleiding vormen een tasvloer aan te brengen (vergelijk de

ontwikkeling van het woonhuis). Toch lijkt het erop dat het ontstaan van de hoge onderbouw niet afhankelijk is geweest van de plaatsing van de roeden op porren (mogelijk is het omgekeerde wel het geval). Er zijn ook hooibergen met hoge onderbouw en desondanks ingegraven roeden. Ook rijst de vraag waarom de roeden juist in dit gebied op porren zijn gezet. In Oost-Nederland komen nog vrij algemeen ingegraven houten roeden voor en in West-Nederland zowel als in de streek rond het Zwarte Water is men waarschijnlijk meteen overgegaan op metalen roeden. Meestal (altijd?) gaat het dan wel om hooibergen met hoogstens een enigszins verhoogde tasvloer, maar niet om hooibergen met hoge onderbouw.

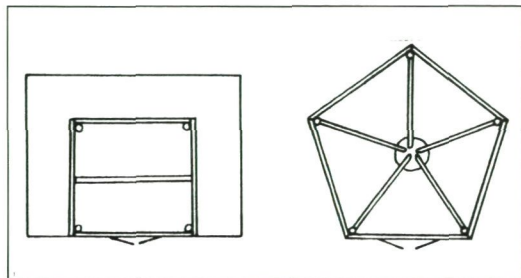
Door verschillende auteurs (o.a. Hol, 1946; Hekker, 1950) is gesuggereerd dat de verhoogde tasvloer in verband zou staan met overstromingsgevaar. In geval van watersnood zou de oogst, geborgen op de hoog aangebrachte tasvloer, droogblijven. Een eenduidig antwoord op deze vraag is niet te geven. Van der Aa maakt gewag van hooibergen die bij watersnood (in hun geheel) verloren gingen, bijvoorbeeld in januari 1809 in Herwijnen: *In dezen noodlottigen nacht verloren zeven menschen het leven; terwijl twaalf huizen en eene schuur weggespoeld, en acht en zestig andere huizen, waaronder ook de kerk, benevens enige hooibergen, zwaar beschadigd werden.* In Hellouw werden 18 van de 77 huizen geheel vernield, evenals zes korenbergen (Van der Aa, 1841).

Hol schrijft over Holland dat daar de steltenberg, een hooiberg op onderbouw, maar zonder uitbouw, ongetwijfeld bestaan heeft, maar onnodig werd toen men er het water op peil kon houden (Hol, 1946). Zij schrijft er helaas niet bij hoe hoog de onderbouw was en waar hij voor gebruikt werd. Steltenbergen en schuurbergen, waarvan de hoge onderbouw gebruikt werd voor het stallen van vee, dateren al uit de tijd vóór de grote overstromingen. Bij watersnood liep dit vee gevaar, zelfs als de hooiberg zelf niet verloren ging. Niet elke boerderij was immers in het bezit van een vloedschuur, waar het vee in geval van nood snel heen gebracht kon worden. De grote

hausse in het neerzetten van schuurbergen dateert evenwel ook in de Betuwe vermoedelijk van na de grote overstromingen. Waarschijnlijk gaat het bij zeer vele schuurbergen dan ook om een inmiddels traditioneel geworden vorm of een vorm die zijn functionaliteit op ander gebied bewezen heeft. Hierbij moet gedacht worden aan het reeds genoemde kleine bedrijf, dat pas na de tijd van de overstromingen ontstaan is op kaveltjes die net genoeg ruimte boden voor een woonhuisje of boerderijtje met erachter een gebouwtje waarin zoveel mogelijk functies verenigd waren, kortom een schuurberg. Dit beeld wordt misschien bevestigd door het voorkomen van dergelijke hooibergen in streken waar geen overstromingsgevaar te duchten valt. Mogelijk hangt het bezit van de al dan niet zijdelings uitgebouwde hoge onderbouw, die benut kan worden voor het stallen van vee of anderszins, ook samen met een bepaald (streekgebonden) type bedrijf. Vermoedelijk zal het overstromingsgevaar wel in sommige gevallen een rol gespeeld hebben, zoals op het landgoed Mariënwaard, waar men het zelfs nodig heeft gevonden enkele hooibergen op een hoger deel van de boerderijterp te zetten.

CONSTRUCTIE EN GEBRUIK

De constructie van de hooibergen wordt gevormd door de roeden, waartussen op enkele meters hoogte een raamwerk van geschoorde balken is aangebracht. Hierop liggen evenwijdig aan elkaar de tasliggers, die bij een grote overspanning ondersteund worden door een of twee onderslagbalken (zie figuur 3). Bij vijf- en zesroedige hooibergen wordt ook vaak in het midden een meestal ronde zuil (por) gemetseld, waarop de tasliggers straalsgewijs worden aangebracht. Op de tasliggers werden slieten (dunne, ongeschilde stammetjes) of ongekantrechte planken gelegd. Hierdoor wordt een goede ventilatie gewaarborgd, wat belangrijk is voor het gestalde vee, maar meer nog voor het opgetaste hooi (hooibroei!). De kap bestaat eveneens uit een horizontaal raamwerk van balken (lannen, lanen of laningen). Dit raamwerk wordt aan de roeden

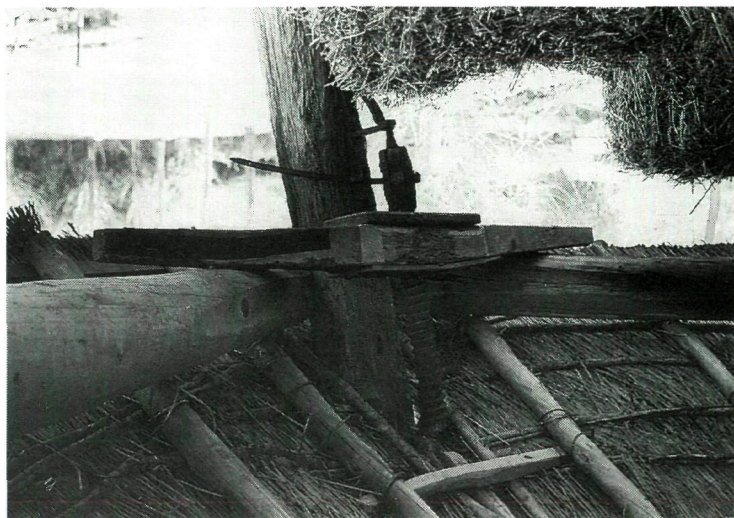

3. Doorsnede ter hoogte van de tasvloer van vierroedige hooiberg met uitbouw en onderslagbalk, resp. vijfroedige hooiberg met por. Tasliggers zijn weggelaten

bevestigd met ijzeren kettingen, die in een ijzeren lepel (de vit) gehangen worden, die op zijn beurt in de gaten in de roeden gestoken wordt. Op het raamwerk worden de sporen geplaatst.

De roeden worden ingegraven, direct op de grond geplaatst of, ter voorkoming van wegroten, op gemetselde porretjes geplaatst. Dit laatste komt het meest voor. Het ingraven van gebintstijlen (in constructief opzicht met roeden vergelijkbaar) is in de boerderij- en woningbouw al zeer lang geleden verlaten. De hooiberg vormt zodoende een laatste representant van een verder verdwenen bouwwijze.

4. Bergwinde onder tegen de lannen geplaatst. Blok, spil, stoeltje en pin om spil te draaien zijn zichtbaar, evenals de ijzeren ketting waarmee de lannen opgehangen worden (foto T.M. van Engers)

Ter voorkoming van waterschade aan het onbehandelde eikehout waar de roeden van gemaakt zijn worden op enkele goed gekozen plaatsen klepjes en afdichtingen aangebracht, onder andere bovenop de makkelijk inwaterende uiteinden.

De voor de constructie meest toegepaste houtsoorten zijn behakt eiken, iepen en essen. De tasliggers zijn gewoonlijk van geschild populierenhout, een houtsoort die in de omgeving in ruime mate voorhanden is. De wanden van de onderbouw zijn gemetseld of er wordt hout toegepast, meestal rabatdelen op een voetsmuurtje. Het hout wordt meestal gecreosoteerd, soms geverfd. Het metselwerk kan gewit of gepleisterd zijn. De bovenzijde (nok) van de oorspronkelijk rietgedekte kap wordt afgesloten met een rieten toefje of afgestroken met cement. In deze eeuw is een nok van gegalvaniseerd ijzer zeer populair geworden. De vloer is gewoonlijk van leem of aangestampte aarde, met name in de hooibergen zonder uitbouw, die nogal eens in gebruik zijn geweest als potstal. Bij hooibergen met grupstal worden vaak klinkertjes toegepast.

De grootte van de hooibergen loopt nogal uiteen. Zesroedige hebben binnen de roeden het grootste grondvlak, maar doordat ze vaak niet

zoveel uitbouw hebben, kan een vierroedige hooiberg met driezijdige uitbouw toch nagenoeg even groot zijn. Uiteraard is de ruimte in de bovenbouw dan wel veel kleiner.

In de onderbouw worden veelal 'beesten' (koeien, vaak jongvee) gestald. De potstal wordt nu nog slechts zeer incidenteel toegepast. Vaker wordt de grupstal aangetroffen. Ook is meestal nog plaats voor varkens en een paard. In Beusichem staat bij een voormalig paardenfokbedrijf een hooiberg die als wagenstalling en tuigberging voor paarden gebruikt werd. De samenhang met de Beusichemse paardenmarkt is duidelijk. De onderbouw is een vorstvrije ruimte en daardoor ook geschikt voor de opslag van aardappelen en bieten. Sommige hooibergen hebben een zeer hoge onderbouw, waarin gedorst kon worden.

Voor het bewegen van de kap bestaan in den lande verschillende oplossingen. In het onderzoeksgebied is de bergwinde ('wind') het algemeen gebruikte apparaat (zie figuur 4). Dit apparaat bestaat uit een houten blok, dat in een hoek onder de lannen geplaatst wordt en een door dit blok draaiende spil met schroefdraad. Blok en spil zijn gewoonlijk van iepenhout en niet van eikenhout, zoals in Oost-Nederland (Goutbeek en Jans, 1988). De bergwinde wordt aan de roeden

bevestigd door middel van een 'stoeltje', dat in de gaten in de roeden gestoken wordt. Deze gaten zitten steeds ongeveer 30 cm boven elkaar.

Ondanks de flexibel geconstrueerde kap is het niet mogelijk een grotere hoogte in een keer te overbruggen. Hierdoor moest de bergwinde over het opgetaste, losse materiaal van roede naar roede gesleept worden, wat het werken ermee tot gevaarlijk en zwaar werk maakte. Als de berg hoog werd stond er nog iemand halverwege, op een plank die in het al opgetaste materiaal gestoken werd.

Als bij het optasten het bovenste gat bereikt was, stond de kap 'op knuppel'. Omdat de kap in de hoogste stand niet opgehangen kon worden, werd in het bovenste gat, dat schuin naar beneden liep, een ijzeren pen gestoken. Hierop werd een rondhout (knuppel) gelegd waar de kap op rustte. Het 'op knuppel staan' was een soort statussymbool want het betekende dat er een goede bedrijfsvoering was.

Naast de al besproken lokale en sociaal-economische spreiding van de hooiberggrootte kennen ook de andere bouwkundige en functionele kenmerken een eigen verspreiding. Een voorbeeld hiervan is het relatief veel voorkomen van een met cement afgestroken nok in de dorpen

5. Hooiberg met randterpligging in Herwijnen

6. Vloedschuur in Est. Hooggeplaatste deeldeuren in achterzijde; de zwevende deur bevindt zich aan de voorzijde. Let op het overstek (foto T.M. van Engers)

Wadenoijen en Deil. Vier kleine hooibergen aan de Dreef in Est lijken door dezelfde timmerman gemaakt te zijn: ze hebben dezelfde constructie en dezelfde properties. Ook op het landgoed Mariënwaard vertonen de (veel duurder uitgevoerde) hooibergen veel onderlinge overeenkomst. De manier waarop de lannen in de hoekpunten verbonden worden, kan per dorp verschillen. De lannen worden in de hoekpunten verbonden door een pen- en gat-verbinding of door middel van schuin afgezaagde en tegen elkaar geplaatste balkeinden, versterkt met ijzerbeslag. Hierin zijn weer kleine verschillen aan te wijzen.

In de dorpen Herwijnen en Hellouw worden overwegend vijf- en zesroedige hooibergen aangetroffen. Hierbij overheerst het type met por in het midden. Opvallend kenmerk van deze hooibergen is het uitsteken van de straalsgewijs liggende tasliggers buiten de hooiberg, soms tot bijna een meter. Ook op andere punten wijken de hooibergen hier af. Ze hebben vaak geen uitbouw. Het metselwerk van de wanden van de onderbouw wordt aan de bovenzijde begrensd door stroomlagen, hetgeen op een latere invulling met steen wijst.

Opvallend is ook het voorkomen van vele

hooibergen met randterppligging in Herwijnen en Hellouw. Randterppligging wil zeggen dat de hooiberg zodanig aan de rand van de boerderijterp geplaatst is, dat de vloer op maaiveldhoogte ligt en één wand van de hooiberg als het ware in de terp gedrukt is (zie figuur 5). Vanaf de terp kan het binnenste van de hooiberg te bereiken zijn via een smalle deur met daarachter een trapje. Aan een andere zijde bevinden zich de brede deuren, op maaiveldhoogte. Mogelijk hangt het veel voorkomen van dit type hooiberg in deze dorpen samen met het voorkomen van meer erfrelief (terp) in het westelijk deel van het gebied. De onderbouw van hooibergen met randterppligging werd vaak gebruikt als mestput of potstal.

Meer dan elders in het gebied hebben de hooibergen in deze dorpen al een golfplaten kap. Misschien doet zich hier de nabijheid van Holland gelden, waar de modernisering al verder voortgeschreden is. Typerend is, dat in Herwijnen enkele omgebouwde hooibergen staan, met drie metalen in plaats van vijf of zes houten roeden. Elders in het gebied staan wel enkele geheel nieuwe hooibergen, maar een dergelijke verbouwing werd er (nog) niet aangetroffen. In Herwijnen en Hellouw komen bovendien hallehuisboerderijen met dwarsdeel voor, een type dat ook in de

Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden vertegenwoordigd is.

Het verschil tussen het grootste deel van het onderzoeksgebied, waar de hooibergen groten-deels hun functie verloren hebben, maar weinig gemoderniseerd zijn en Holland, waar de hooibergen sterk gemoderniseerd zijn, maar hun functie nog behouden hebben, is opvallend. Het meest westelijke deel van het onderzoeksgebied kan dan inderdaad gezien worden als een over-gangsgebied.

VLOEDSCHUREN

Door plaatsing van de schuur op een eigen terp of op een hoger deel van de boerderijterp kan het vee veilig gestald worden in tijden van watersnood. Enkele schuren hebben een begane grond en een verdieping. Om deze verdieping, de eigenlijke vloedstal, te bereiken, is tegen (een deel van) de buitenzijde grond opgeworpen. Dit soort vloodschuur staat in zekere zin in de terp. Andere

vloodschuren staan direct op de terp. Dit type kan onderkelderd zijn. Soms zijn zij inwendig nog enigszins opgehoogd. Ook kan de vloodschuur aan de dijk gebouwd zijn, waarbij het achterhuis ook op dijkhoogte ligt. Het achterhuis van de bijbehorende boerderij ligt aan de voet van de dijk (hierbij is de boerderij getrapd gebouwd, met het voorhuis op dijkhoogte).

Schuren met maar één verdieping zijn gewoonlijk permanent in gebruik als stal. Van de schuren met twee verdiepingen werd daarentegen de bovenste verdieping alleen in tijden van nood gebruikt. Van de vloodschuur bij boerderij 'De Kleine Haag' in Buren is bekend dat de bovenverdieping door meerdere boeren tegelijk gebruikt werd bij watersnood.

De deeldeuren zijn bereikbaar via een al dan niet bestrate glooiing (zie figuur 6). De helling

7. Woonhuishooiberg in Tricht. Het schoorsteentje is vanaf deze zijde niet te zien

wordt soms aan de voorzijde op zijn plaats gehouden door een muurtje. Dit muurtje brak de kracht van het overstromingswater. Aan weerszijden van de deeldeuren zijn vaak twee smalle deuren geplaatst, waarvan er één zwevend kan zijn (vloeddeur), zodat daar bootjes kunnen aanleggen in tijden van watersnood. Voor dit doel was in enkele vloedschuren een bootje gestald. Bij enkele schuren was het mogelijk vanuit een luik in de zijmuur, aan de zijde die naar de boerderij of aanpalende schuur toe gewend is, een plank naar het andere gebouw te leggen, zodat men droog de overzijde kon bereiken.

De vloedschuren zijn, evenals de bijbehorende boerderijen, van het langsdeeltype. Ze hebben meestal wolfsdaken (met afgeschuinde kant aan de korte zijde), in enkele gevallen met overstek. Dit is een overstekend deel van het dak aan de achterzijde, waarin zich een opening of luik bevindt, waardoor hooi vanuit wagens opgestoken kon worden. Met name in het zuidelijk en zuidwestelijk deel van het gebied is het overstek bij de boerderijen aan een helft doorgetrokken en dichtgezet (hoekschild). Dit is bij de vloedschuren niet aangetroffen.

Voor de wanden werd baksteen en hout gebruikt. Van enkele vloedschuren is bekend dat houten wanden zijn vervangen door stenen. Het voorkomen van gebinten in de kopse muren van enkele stenen vloedschuren wijst op verstening in later tijd. De toegepaste gebintconstructie is die van het ankerbalkgebint. Er is geen samenhang geconstateerd tussen het aantal gebinten en de grootte van de schuur. De vloedschuur, behorende bij boerderij 'De Kleine Haag' in Buren heeft een etagegebint, waarbij twee ankerbalkgebinten op elkaar staan.

AANTASTINGEN

Het grootste deel van de hooibergen en vloedschuren is buiten gebruik geraakt en gesloopt. Van de overgebleven bouwwerken wordt een deel in het geheel niet meer gebruikt. Bij de exemplaren die nog wel in gebruik zijn heeft een gewijzigde bedrijfsvoering niet alleen gevolgen

voor het gebruik, maar ook voor het onderhoud. Waar hooiberg en vloedschuur voorheen een wezenlijk bestanddeel waren van het boerenbedrijf vormen zij nu een sta-in-de-weg, die bovendien duur is in onderhoud. Dit laatste geeft aanleiding tot het stoppen met onderhoud of tot het gebruik van niet-oorspronkelijke materialen waardoor het uiterlijk gewijzigd wordt. Door het beschikbaar komen van nieuwe (kostenbesparende) materialen zijn met name nogal wat hooibergen van karakter veranderd. Houten roeden werden incidenteel vervangen door betonnen of metalen roeden of, indien de hooiberg niet meer voor zijn oorspronkelijke doel gebruikt werd, door telefoonpalen. De roeden werden vaak afgezaagd en de kap vastgezet, soms nadat iemand bij het opvijzelen van de kap uit de hooiberg gevallen was (en het kon navertellen). Recentelijk zijn lemen vloeren dikwijls vervangen door beton, soms nadat de eigenaar bij regen op de glibberige lemen vloer was uitgleden en zich daarbij lelijk bezeerd had. Het riet op de kap kan vervangen zijn door golfplaat en de bergwinde (incidenteel) door lieren. Gewijzigd materiaalgebruik hangt ook samen met een eventuele nieuwe functie. Het meest duidelijke voorbeeld hiervan is misschien wel het gebruik van de hooiberg als woonruimte, waarbij de ruimte boven de tasvloer dichtgemaakt wordt en van ramen voorzien en een schoorsteentje door de kap heen steekt (zie figuur 7). Garage, atelier en feestruimte vormen andere moderne gebruiksmogelijkheden. De minste verandering die hier al gauw bij optreedt is het vervangen van de ventilerende tasvloer door een dichte betimmering, al dan niet met gebruikmaking van brandwerend materiaal.

Hoeveel hooibergen hebben nu nog een min of meer oorspronkelijk uiterlijk en gebruik en verkeren tevens nog in redelijke tot goede staat? Vooropgesteld moet worden dat een oorspronkelijk gebruik van de bovenbouw zo zeldzaam is dat dit geen criterium meer kan zijn. De onderbouw heeft wat vaker zijn oorspronkelijke functie behouden. Als tegelijkertijd nog oorspronkelijke materialen toegepast zijn kan een dergelijke

8. Vervallen hooiберг (foto T.M. van Engers)

hooiберг gekwalificeerd worden als ‘oorspronkelijk’. Van de 207 hooibergen zijn er twintig die aan de criteria voldoen (ruim veertig zijn niet van binnen bekeken). Van dit totaal van twintig zijn er maar tien in redelijke tot goede staat, de overige tien variëren van slecht tot matig. Van het totaal waren er maar circa negentig in redelijke tot goede staat. Dit is overigens een momentopname; al tijdens het onderzoek zijn diverse hooibergen verdwenen.

Vloedschuren zijn er nog maar weinig. Ook hier is het uiterlijk en de functie dikwijls gewijzigd. Twaalf schuren werden nog als veestalling gebruikt, waarbij de stalinrichting soms gemoderniseerd was. In een andere schuur was een restaurant gevestigd. De staat van onderhoud van de vloedschuren varieert. Niet alle optreden de schade wordt nog hersteld, ook niet bij schu-

ren die nog in gebruik zijn. De schuren zijn dikwijls inwendig uitgegraven, zodat de vloer nu op maaiveldhoogte ligt, waardoor de deur lager geplaatst moest worden. Een moderne schuifdeur bleek dan veel aantrekkelijker. Ook aan de buitenzijde werd de terp soms afgegraven. Bij een schuur in Meteren is het luik, van waaruit een bruggetje naar de boerderij gemaakt kon worden, dichtgemetseld.

TOT SLOT

Het hierboven beschreven, soms sluipende, soms snelle verval (figuur 8) van hooibergen en vloedschuren wordt op termijn nog verergerd. Vele van deze bouwwerken zijn momenteel in handen van gepensioneerde agrariërs zonder opvolger. Zo goed en zo kwaad als het kan plegen zij onderhoud, omdat ze vinden dat hooiберг of vloedschuur ‘erbij horen’, maar na eigendomswisseling is het maar de vraag of de nieuwe eigenaar een zelfde mening is toegedaan, daarnaast voldoende kapitaalkrachtig is om zowel boerderij als bijgebouwen in stand te houden en bovendien kennis van zaken heeft. Met het onderzoek is geprobeerd bij te dragen aan de voor verantwoord herstel noodzakelijke kennis over gebruikte materialen en de factoren die uiterlijk en lokatie beïnvloed hebben. Opgeknapt exemplaren zijn soms onherstelbaar gewijzigd. Anderzijds moet een te ‘nette’ restauratie van deze zelden recht en strak gebouwde objecten van landelijke bouwkunst evenzeer vermeden worden.

De Stichting tot Behoud van Hooibergen en Vloedschuren in het Gelders rivierengebied stelt pogingen in het werk om het verder verval van deze agrarische bouwwerken te voorkomen. Hooibergen en vloedschuren zijn erfelementen, waarvoor de aandacht in het verleden niet altijd even groot is geweest, waardoor ook de bescherming te wensen overliet. Een situatie zoals in Genemuiden geeft duidelijk aan dat het verval meer dan sluipend kan gaan. Hier stonden aan de Achterstraat zij aan zij vele hooibergen. De straat genoot hierom, mede door het hierdoor ingegeven rookverbod, een zekere bekendheid.

Nu is er van dit beeld nagenoeg niets meer over, waardoor de geschiedenis er niet meer zichtbaar is. Een dergelijke situatie kan in het in dit artikel besproken gebied hopelijk nog voorkomen worden.

Hay-barns and floodbarns

Hay-barns (kind of haystack or rick with movable roof between posts) and floodbarns (which have a raised floor, preserving the cattle from drowning at the time of floods), for centuries part of the Dutch landscape, are threatened with dereliction and destruction caused by dramatic changes in the agricultural system. The remainder is under threat of conversion. The appearance of these representatives of vernacular building is often entirely altered by well-meant but overzealous restoration as well as the employment of modern materials. A good knowledge of the factors that determine location and plan of hay-barns and floodbarns in connection with the relief, the traditional building materials and techniques is of the greatest importance whilst preserving. An investigation of hay-barns and floodbarns and their characteristics was made at the instigation of the 'Stichting tot behoud van Hooibergen en Vloedschuren in het Gelders rivierengebied' which makes a plea for the conservation of these objects.

LITERATUUR

- AA, A.J. VAN DER (1841). Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. Gorinchem.
- BOSSCHAART, A.M.W. EN P.M.M. DRIESSEN (1989). Terpen in de Nederbetuwe en de Tielerwaard. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 1, pp. 10-17.
- GOUTBEEK, A. EN E. JANS (1988). Hooibergen in Oost-Nederland. Kampen, IJsselakademie.
- HARTEN, J.D.H. (1988). De invloed van de mens op het landschap. In: H.P. de Bruin e.a. (red.), Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing. Tiel, De Walburg Pers.
- HASLINGHUIS, E.J. (1986). Bouwkundige termen. Utrecht/Antwerpen, Bohn, Scheltema & Holkema.
- HEKKER, R.C. (1950). Het hooiberggebied. In: Volkskunde, jrg. 9.
- HEKKER, R.C. EN J.M.G. VAN DER POEL (1989). De Nederlandse boerderij in het begin van de 19de eeuw. Arnhem, Stichting Historisch Boerderijonderzoek.
- HOL, A.R. (1946). De hooiberg en zijn verspreiding. In: Volkskunde, jrg. 5.
- JONG, S. DE (1988). 17de eeuwse landelijke bouwkunde in Amstelland. Arnhem, Stichting Historisch Boerderijonderzoek.
- JURGENS, S.M. (1990). Hooibergen en vloedschuren in het Gelders rivierengebied. Geldermalsen, Stichting tot behoud van hooibergen en vloedschuren.
- MOLEN, S.J. VAN DER (1948). Over de hooiberg en zijn verspreiding in vroeger tijd. In: Volkskunde, jrg. 7.
- OLST, E.L. VAN (1987). Rijsen Ooijen, een historische boerderij in de Tielerwaard. In: Jaarverslag Stichting Historisch Boerderijonderzoek.
- TREFOIS, C.V. (1978). Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur. Sint Niklaas, Danthe.
- VAART, J. VAN DER (1980). Het Bossche stadsgebied. In: Boschboombladeren 25.
- VERHAGEN, P. (1987). De stem van het water. Mole-naarsgraaf, Historische Vereniging Binnenwaard.